

Кімге: Қазақстан Республикасының Қаржы министрілігі

Автордың аты-жөні мен лауазымы: Абиева Ш. Қызылорда облысының экономика және қаржы басқармасының білімді дамыту және еңбек ақы қорын талдау бөлімінің басшысы

Орындаған күні: 24.10.2024 жыл

Аналитикалық жазба

Тақырыбы: Бюджетаралық қатынастар: жоғары тұрған бюджеттен берілетін трансферттердің аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуындағы рөлі

Кілт сөздер: республикалық бюджет, трансферттер, субвенция, әлеуметтік-экономикалық даму, бюджет, бюджетаралық қатынастар.

Кіріспе бөлім: ҚР Президенті халыққа кезекті жолдауында бюджетаралық қатынастар жетілдіру мәселесіне тоқтала келіп: «Бюджетаралық қатынастардың қазіргі жүйесі түрлі деңгейдегі әкімдіктерді жергілікті дамудың негізгі көздерін, яғни шағын және орта бизнесті өркендетуге ынталандыра алмай отырғаны анық. Өңірлер қосымша табыс көзін іздестіруге құлықсыз. Келесі жылдан бастап шағын және орта бизнестен түсетін қосымша салық түсімдері өңірлердің құзыретіне берілетін болады. Бірақ бұл да жеткіліксіз. Бюджет үдерісінің барлық деңгейде ұйымдастырылуын қайта қарастыру қажеттігі туындап отыр. Жергілікті бюджетті қалыптастыруға халықтың белсене атсалысуы бұл істе үлкен рөл атқаруы тиіс.

Аудандық, қалалық және ауылдық деңгейдегі билік жергілікті маңызы бар міндеттерді шешу барысында экономикалық тұрғыдан мейлінше дербес болуы тиіс. Олардың құқықтары, міндеттері мен жауапкершілігі заңнамалық актілерде нақты белгіленуі керек.» деп көрсеткен болатын.

ҚР Бюджет кодексінің 42-бабына сәйкес бюджет процесінде республикалық, облыстық бюджеттер, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың бюджеттері, аудандық (облыстық маңызы бар қалалар) бюджеттер, аудандық маңызы бар қалалардың, ауылдардың, кенттердің, ауылдық округтердің бюджеттері арасындағы қатынастар «бюджетаралық» қатынастар болып табылады.

Бюджетаралық қатынастар мемлекеттік басқарудың деңгейлері арасында функциялар мен өкілеттіктер аражігінің айқын ажыратылуына, республикалық, облыстық бюджеттер, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың бюджеттері, аудандық (облыстық маңызы бар қалалар) бюджеттер, аудандық маңызы бар қалалардың, ауылдардың, кенттердің, ауылдық округтердің бюджеттері арасында түсімдер мен шығыстардың біркелкі бөлінуіне, сондай-ақ «бюджетаралық» трансферттерді айқындау әдістерінің бірлігі мен ашықтығына негізделген.

«Бюджетаралық қатынастарды реттеу нысандары:

1. Бюджетаралық қатынастар:

1) республикалық және облыстық бюджеттердің, республикалық маңызы бар қала, астана бюджеттерінің арасында:

- трансферттермен;
- бюджеттік кредиттермен;

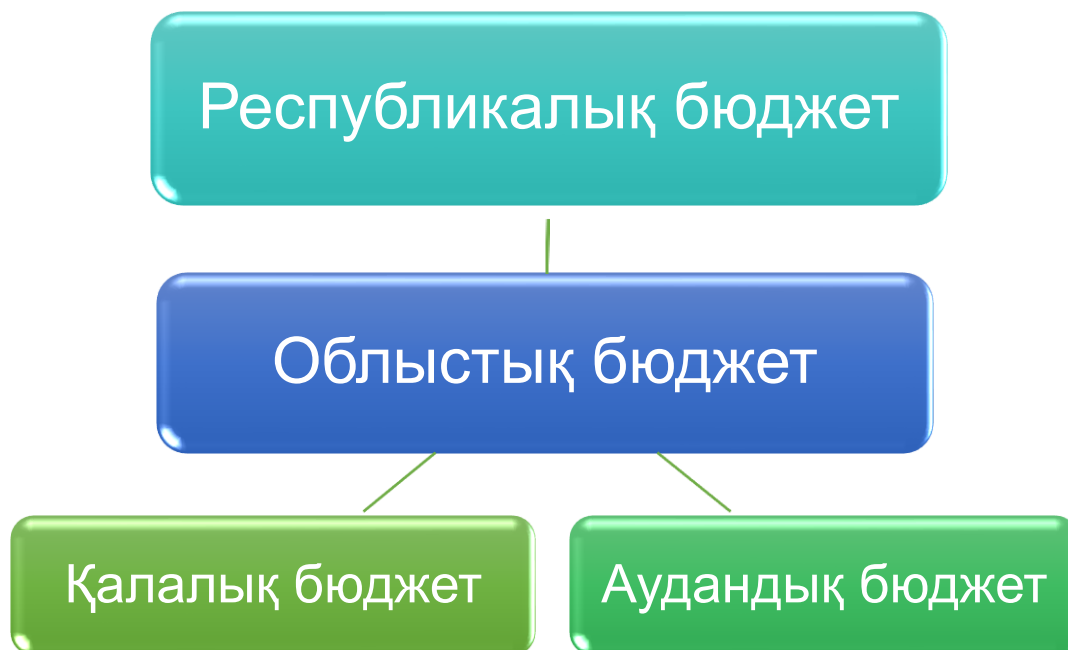
2) облыстық және аудандық (облыстық маңызы бар қалалар) бюджеттер арасында:

- трансферттермен;
- бюджеттік кредиттермен;
- кірістерді бөлу нормативтерімен;

3) аудандық (облыстық маңызы бар қала) бюджет пен аудандық маңызы бар қалалар, ауылдар, кенттер, ауылдық округтер бюджеттерінің арасында:

- трансферттермен;
- бюджеттік кредиттермен реттеледі.

Бюджетаралық қатынастар тізбегі:

Бюджет деңгейлері арасындағы трансферттер жалпы сипаттағы трансферттерге, ағымдағы нысаналы трансферттерге, нысаналы даму трансферттеріне бөлінеді.

Нысаналы трансферттер ағымдағы нысаналы трансферттерге және нысаналы даму трансферттеріне бөлінеді.

Төмен тұрған бюджеттер жоғары тұрған бюджеттерге беретін, мемлекеттік органдар функцияларының мемлекеттік басқарудың төмен тұрған деңгейінен жоғары тұрған деңгейіне берілуіне байланысты жоғары тұрған бюджет шығыстарының ұлғаюына әкеп соғатын, заңнамалық актілерді, Қазақстан Республикасы Президентінің актілерін қабылдаудан

туындайтын жоғары тұрған бюджеттердің шығындарын өтеуге бағытталған трансферттер ағымдағы нысаналы трансферттер болып табылады.

Жоғары тұрған бюджеттер төмен тұрған бюджеттерге жергілікті бюджеттік даму бағдарламаларын іске асыру үшін республикалық, облыстық, аудандық (облыстық маңызы бар қала) бюджетте бекітілген сомалар шегінде беретін трансферттер нысаналы даму трансферттері болып табылады.

Бюджет субвенциялары мен бюджеттік алып қою жалпы сипаттағы трансферттер болып табылады.

Республикалық, облыстық немесе аудандық (облыстық маңызы бар қала) бюджетте бекітілген сомалар шегінде жоғары тұрған бюджеттерден төмен тұрған бюджеттерге берілетін трансферттер бюджеттік субвенциялар болып табылады.

Республикалық, облыстық немесе аудандық (облыстық маңызы бар қала) бюджетте бекітілген сомалар шегінде төмен тұрған бюджеттерден жоғары тұрған бюджеттерге берілетін трансферттер бюджеттік алып қоюлар болып табылады.

Негізгі бөлім: 2022 – 2024 жылдарға арналған республикалық бюджет кірістерінің түсімдерін болжау Қазақстан Республикасының Салық және бюджет кодекстерінің ережелерін, сондай-ақ басқа да нормативтік құқықтық актілерді ескере отырып, елдің әлеуметтік-экономикалық даму болжамдары негізінде Бюджет түсімдерін болжау әдістемесіне сәйкес жүзеге асырылды.

Жоспарлы кезеңге арналған республикалық бюджет кірістерінің болжамын қалыптастыру кезінде 2020 жылға арналған республикалық бюджет кірістерінің атқарылуы туралы есептің деректері, 2021 жылғы қаңтар-маусым айларындағы бюджетке түсетін түсімдер серпінінің базасында ағымдағы жыл бойынша түсімдерді бағалау ескерілді.

2023 жылға арналған республикалық бюджет **кірістерінің** болжамы (трансферттердің түсуін есепке алмағанда) **9 207 439 309 мың теңге** сомасында айқындалған немесе 1 515 856 222 мың теңгеге асыра отырып, ағымдағы жылғы бағалауға 119,7%-ды құрайды.

2023 жылға арналған республикалық бюджеттің кірістері 2022 жылғы бағалауға қарағанда 1 518 927 299 мың теңгеге мыналардың есебінен ұлғаяды:

макроэкономикалық көрсеткіштердің өзгеруі (<i>номиналды ЖІӨ-нің өсу қарқыны 108,4%, мұнай емес сектордың ЖҚҚ – 109,0%, экспорт - 104,7%, импорт- 105,4%</i>)	- 713 854 054 мың теңгеге
салықтық және кедендік әкімшілендіруді жақсарту	- 726 172 427 мың теңгеге

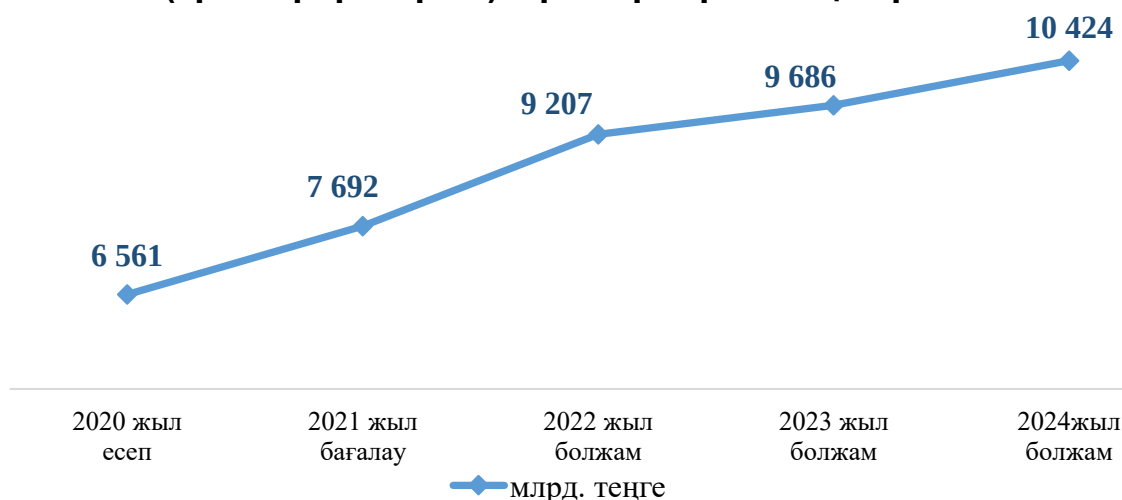
мұнайдың салық салынатын экспорты көлемінің 43,9-дан 46,6 млн. тоннаға дейін өзгеруі	- 66 886 500 мың теңгеге
темекі өнімдеріне акциз мөлшерлерінің ұлғаюы	- 10 739 777мың теңгеге
басқа факторлардың (2022 жылғы 6 айдың іс жүзіндегі түсімдері бойынша есептерді нақтылау, инфляция деңгейі, АЕК және т. б.)	- 1 274 541 мың теңгеге

Сонымен бірге ағымдағы жылғы бағалауға қарағанда республикалық бюджет кірістерінің 3 071 077 мың теңгеге төмендеуі уәкілетті органның деректері негізінде мемлекеттік материалдық резервтің материалдық құндылықтарын өткізуден түсетін түсімдерді азайту есебінен болжанып отыр.

2023 жылға арналған республикалық бюджет **кірістерінің** болжамы (трансферттердің түсуін есепке алмағанда) 2022 жылғы болжамға қарағанда 478 420 207 мың теңгеге немесе 5,2% өсіммен **9 685 859 516 мың теңге** сомасында, 2024 жылға 2023 жылға қарағанда 738 500 329 мың теңгеге немесе 7,6% өсіммен **10 424 359 845 мың теңге** сомасында айқындалды.

2020 – 2024 жылдарға арналған республикалық бюджет кірістері түсімдерінің серпіні төменде келтіріледі.

2020-2024 жылдарға арналған республикалық бюджет (трансферттерсіз) кірістері түсімінің серпіні

Жергілікті бюджеттер халық үшін заңмен кепілдендірілген әлеуметтік маңызы бар қызметтерді қаржыландыру бойынша негізгі жүктемені көтереді. Бұл ретте кіріс базасының біркелкілігі мен жергілікті бюджеттердің бірдей дерлік шығыстары арасындағы мәселені шешудің негізгі түрі Субвенция болып табылады. Субвенция, өз мәні бойынша, республикалық

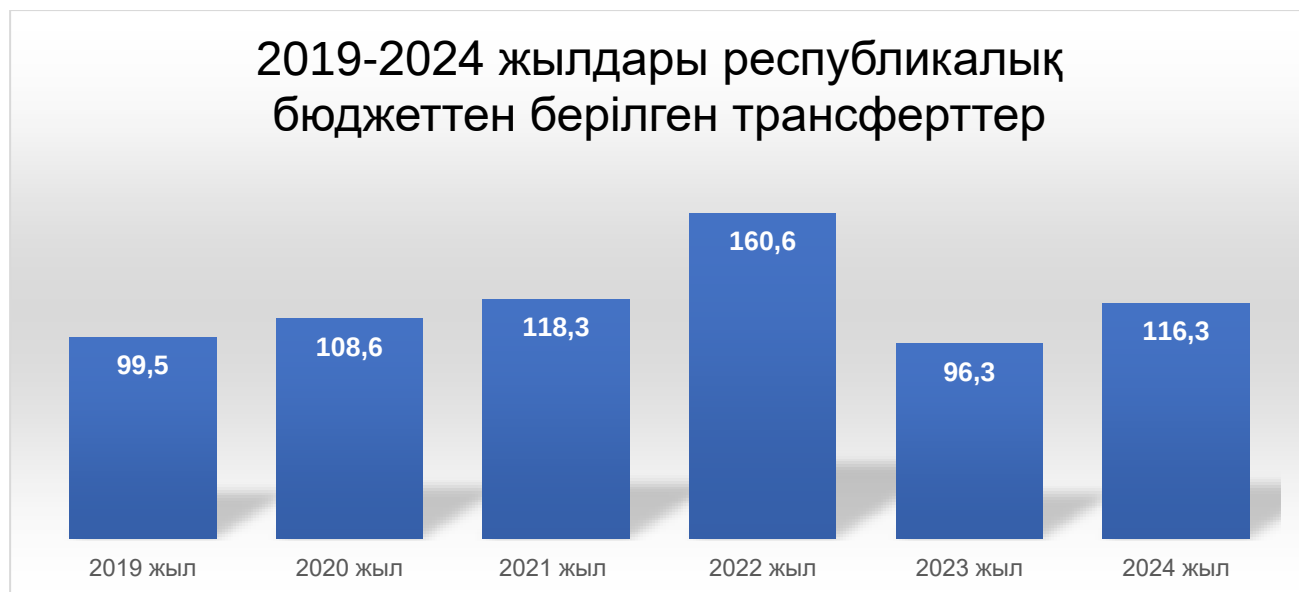
деңгейде қабылданған шығыс шешімдері үшін республикалық бюджеттен жергілікті бюджетке өтемақы болып табылады. Субвенция берілген мақсаттар саясаттың басымдықтарына және сәйкесінше шығындардың белгілі бір түрлерінің үлесін арттыруға байланысты өзгереді.

ҚР-дағы бюджетаралық қатынастардың қазіргі жай-күйіне талдау жүргізу Жалпы сипаттағы трансферттердің динамикасын зерттеуден бастау қисынды болар еді. Соңғы жылдары субвенциялар түрінде берілетін республикалық бюджеттен өңірлерге қаржылық көмектің тұрақты өсу үрдісі байқалады. Соңғы жылдары жалпы сипаттағы бюджетаралық трансферттер мөлшерінің өзгеруін талдау бюджеттік алулар мөлшерімен салыстырғанда субвенциялар көлемінің озық өсуін көрсетеді.

Аймағымыз субвенциялы өңірлер қатарында. Соңғы үш жылдықта облысымызға берілетін субвенция көлемі 2,5 есеге дейін артқан. Үш жылдық кезеңге арналған жалпы сипаттағы трансферттер көлемінде білім беру саласының, әлеуметтік қамсыздандыру саласының, тұрғын үй коммуналдық шаруашылығы, құрылыс, жол инфрақұрылымы салаларын дамытуға бағытталған.

Қызылорда облысының бюджетіне 2019-2024 жылдары республикалық бюджеттен берілген трансферттер көлемі

млрд.теңге

Жоғарыда кестеде көріп отырғанымыздай, аймағымызға республикалық бюджеттен берілетін трансферттер көлемі жыл сайын артып отыр. Бұл облысымыздың әлеуметтік-экономикалық дамуына үлкен әсер ететін маңызды жобаларды қаржыландыруға, тұрғындар алдындағы әлеуметтік міндеттемелерді толығымен өтеуге, инфрақұрылымды дамытуға, шағын және орта бизнесті қолдауға, ауыл шаруашылығы саласын жетілдіруге, сондай-ақ, мемлекеттік бағдарламаларды жоғары деңгейде іске асыруға берілген мүмкіндік деп білуге болады.

Халықаралық тәжірибе. Шет елдерде бюджетаралық реттеу әр елдің бюджет жүйесін құру ерекшелігіне байланысты айқындалады. Халықаралық ұйымдар барлық елдер үшін бір модель бойынша біркелкі қаржылық теңестірудің мүмкін невозможстігін мойындайды, яғни, бір тамаша теңестіру деңгейін анықтай алмау. Шет елдердің тәжірибесіне шолу жалпы қағидаттардың бюджет қаражатын елдердің бюджеттік жүйесінің деңгейлері арасында бөлу негізінен:

- * макроэкономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету;
- * тиісті аумақтардың теңдігі;
- * тиімділік;
- * келісімділік (қаражатты пайдалану).

Бюджетаралық теңестірудің шамамен бірдей принциптері мен критерийлері қолданылады, олардың таңдауы елдің аумақтық және саяси құрылымының мақсаттары мен ерекшеліктеріне байланысты. Сонымен, ескеріледі:

- * халық саны мен тығыздығы (Германия, Италия, Швейцария, Австралия, Ұлыбритания);
- * географиялық және топографиялық критерийлер (аумақтың көлемі, елді мекендердің биіктігі, жердің еңісі) (Италия, Швейцария);
- * қаржылық қамтамасыз етудің жалпы деңгейі (Германия, Франция);
- * субъектінің кірістері мен шығыстары (көптеген елдерде);
- * әлеуметтік-демографиялық критерийлер: халықтың пайызы, материалдық көмек алатын тұрғындардың үлесі
- * жасы (Швейцария), жұмыссыздық деңгейі, әлеуметтік қолдау (Германия), жергілікті халықтың мүдделерін есепке алу (Австралия).

Германияда 4 бюджетаралық қатынастар келесідей сипатталады: біріншіден, федерация мен жер қатынастарына (федералдық деңгей) және жер мен жергілікті қауымдастықтар арасындағы қатынастарға (субфедералдық деңгей) нақты бөліну. Қауымдастықтар тәуелсіз, үшінші мемлекеттік деңгейді құрмайды, бірақ бюджеттік жүйе шеңберінде олар жердің бір бөлігі ретінде әрекет етеді, ал соңғылары қауымдастықтарға жеткілікті қаржылық ресурстар беруге жауапты;

екіншіден, федералды және субфедералды деңгейлерде тік және көлденең туралаудың болуы. Тік теңестіру кірістерді бөлуде және субсидиялар беруде көрінеді. Сонымен қатар, жасырын қаржылық теңестіру бар, ол мысалы, әлеуметтік сақтандыру бюджеті есебінен жүзеге асырылады. Алынған кірістер кепілдендірілген жерлерден немесе қауымдастықтардан алынып, қамтамасыз етілмегендерге берілген кезде көлденең қайта бөлуді екінші реттік деп санауға болады;

үшіншіден, Германияда кірістерді бөлудің орталықтандырылған және бөлу модельдері бір уақытта қолданылады.

Қорытынды:

Республикалық бюджеттен қаржыландырылатын мемлекеттік мекемелердің тауарларды (жұмыстарды, қызметтерді) өткізуінен

түсетін түсімдер бойынша 2022 жылға арналған болжам **2 837 895 мың теңге** сомасында айқындалған. Түсімдер, негізінен, мемлекеттік мекемелер, ішкі істер органдарының мамандандырылған күзет бөлімшелері өз қаражаты есебінен ұсталатын және міндетті мемлекеттік күзетке түсетін заңды тұлғаларға көрсететін қызметтер бойынша болжанып отыр.

2023 жылға республикалық бюджеттен қаржыландырылатын мемлекеттік мекемелердің тауарларды (жұмыстарды, қызметтерді) өткізуінен түсетін түсімдер бойынша болжам **2 836 265 мың теңге**, 2024 жылға - **2 848 522 мың теңге** сомасында болжанып отыр.

Республикалық бюджеттен қаржыландырылатын мемлекеттік мекемелер ұйымдастыратын мемлекеттік сатып алуды өткізуден түсетін ақша түсімдері бойынша 2022 жылға арналған болжам түсімдердің серпініне сүйене отырып, **121 204 мың теңгені** құрайды.

2023 жылға болжам **127 264 мың теңге**, 2024 жылға – **133 627 мың теңге** сомасында анықталды.

Мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылатын, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің бюджетінен (шығыстар сметасынан) ұсталатын және қаржыландырылатын мемлекеттік мекемелер салатын айыппұлдар, өсімпұлдар, санкциялар және өндіріп алулар бойынша 2022 жылға арналған түсімдер болжамы **5 943 266 теңгені** құрады.

Орталық мемлекеттік органдар, олардың аумақтық бөлімшелері салатын әкімшілік айыппұлдардың, өсімпұлдардың, санкциялардың, өндіріп алулардың және өзге де айыппұлдардың түсімдері жоспарланбайды.

Сонымен қатар, жоспар келесі түсімдер бойынша түсімдер серпініне негізделе отырып белгіленген:

- мұнай секторы ұйымдарынан түсетін түсімдерді қоспағанда, зиянды өтеу туралы талаптар бойынша табиғат пайдаланушылардан алынған 4 974 844 мың теңге сомасындағы қаражат;

- атқарушылық санкциясы 934 177 мың теңге сомасында;

- заңсыз алынған мүлікті өз еркімен тапсырудан немесе өндіріп алудан немесе мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген тұлғаларға немесе оларға теңестірілген тұлғаларға заңсыз көрсетілген қызметтердің құнынан 34 245 мың теңге сомасында түсімдер.

2023 жылға болжам **6 235 758 мың теңге**, 2024 жылға – **6 542 665 мың теңге** сомасында анықталды.

2022 жылға арналған **гранттар түсімі 709 850 мың теңге** сомасында болжанып отыр.

2023 жылға гранттар түсімінің болжамы **135 892 мың теңгені**, 2024 жылға **15 006 мың теңгені** құрады, уәкілетті органның деректері бойынша.

Басқа да салықтық емес түсімдер бойынша 2022 жылға арналған болжам **45 565 897 мың теңге** сомасында анықталды, оның ішінде:

- 3 208 570 мың теңге республикалық бюджеттен қаржыландырылатын мемлекеттік мекемелердің дебиторлық, депоненттік берешегінің түсімдері бойынша;

- Бұрын республикалық бюджеттен алынған, пайдаланылмаған қаражаттарды қайтару бойынша 17 598 783 мың теңге;

- Басқа салықтық емес түсімдер бойынша 24 758 544 мың теңге.

2023 жылға өзге де салықтық емес түсімдердің болжамы **48 515 809 мың теңгені**, 2024 жылға – **51 309 879 мың теңгені** құрады.

Жалпы, салықтық емес түсімдер 2023 жылға 205 084 174 мың теңге және 2024 жылға – 210 631 935 мың теңге сомасында болжанып отыр.

Ұсыныстар:

Сонымен қатар, бүгінгі күні республикада төртінші деңгейдегі бюджет қалыптастырылды. Олар – аудандық маңызы бар қала, ауыл, кент және аудандық округ бюджеттері. Сондықтан да, өңірлерде бюджетті қалыптастыратын, орындалуын қамтамасыз ететін білікті мамандарды дайындауға айрықша көңіл бөлу қажет.

Өңірлерде бюджеттен қаржыландырылатын инвестициялық жобалардың сапасына назар аударып, тиімділігін арттыру да маңызды мәселелердің бірі. Бүгінгі күні республикалық бюджетті нақтылау кезінде өңірдегі кейбір жобалар алынып тасталып, оның орнына жаңалары енгізілуде. Бұл инвестициялық жобаларды іске асыру бойынша ұзақ мерзімді стратегияның болмауы және өңірлерде инвестициялық жобаларға мониторингтің дер кезінде жүргізілмеуі себебінен туындауда.

Жоғары да көтерілген мәселелер өңірлік саясатта біртұтастықтың жоқтығын көрсетеді. Мұндай кемшілікті болдырмау үшін Ұлттық экономика министрлігінің стратегиялық жоспарында өңірлік даму саласындағы нысаналы индикаторлар мен іс-шаралардың жүйелі жүргізіліп, мемлекеттік бағдарламалармен кешенді байланыста болуына назар аударған жөн деген ойдамын.

Сондай-ақ, жергілікті атқарушы органдардың нысаналы трансферттер мен субсидияларға тәуелділігін төмендетіп, оларды өздерінің бәсекеге қабілеттілік басымдықтарына сәйкес, өңірлердің экономикасын дамыту бойынша пәрменді шаралар қабылдауға ынталандыру қажет деп санаймын.

Пайдаланылған дереккөздер/әдебиеттер:

1. Мемлекет басшысы Қ. Тоқаев 2023 жылғы 01 қыркүйектегі «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы
2. «2022 – 2024 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасына түсіндірме жазбасы
Қазақстан Республикасының Парламент Мәжілісі
3. ҚР Бюджет кодексі